

Bijdrage afscheid Frits de Lange – door Hanne Laceulle

Voor mij is het een bijzondere eer om hier vandaag te staan en een bijdrage te leveren aan de gedachtenwisseling over Frits' nieuwste boek. Ik volg zijn werk over ouder worden al lang, en sympathiseer sterk met zijn missie om tot inspirerender perspectieven op de tweede levenshelft te komen. Het eerste boek dat ik las van zijn hand was *De mythe van het voltooide leven*. Het stimuleerde mij om zelfverwerkelijking en ouder worden tot het onderwerp van mijn proefschrift te maken. Ook *De armoede van het Zwitserlevengevoel* las ik met veel instemming, evenals het latere boek *Waardigheid: voor wie oud wil worden*. En nu is er dan de nieuwste loot aan de stam: *Eindelijk volwassen. De wijsheid van de tweede levenshelft*.

De onderliggende probleemanalyse is steeds in grote lijnen hetzelfde gebleven: het ontbreekt in onze cultuur aan inspirerende verhalen en voorbeelden van goed ouder worden, en die hebben we juist hard nodig nu we zoveel ouder worden en deze lange levensfase zin en inhoud moeten zien te geven. Die probleemanalyse lag ook ten grondslag aan mijn proefschrift, waarin ik een alternatief probeerde te schetsen voor zowel de 'vervalverhalen' - die ouder worden gelijk stellen aan onherroepelijke achteruitgang -, als de 'trotseerverhalen' - die menen dat goed ouder worden gelijk staat aan dat verval trotseren en zolang mogelijk jong blijven.

Ik zocht naar een "derde weg" die ik 'wordingsverhalen' doopte, en baseerde me daarbij op de rijke filosofische traditie van het denken over zelfverwerkelijking. Hoewel ik dat idee mede ontleende aan "De mythe van het voltooide leven", viel me in de loop van de jaren op dat Frits zelf in zijn werk een andere richting leek in te slaan. Hij werd steeds kritischer op het idee van zelfverwerkelijking. Waar ik zocht naar een invulling die het zoeken van een verhouding tot de eigen existentiële kwetsbaarheid tot kern van zelfwording maakt, liet Frits zich meer en meer inspireren door denkers en mystici die zelfverlies en loslaten van ego-belangen centraal stellen. Deze visie culmineert nu in zijn nieuwste boek over de wijsheid van de tweede levenshelft.

Ik wil hier niet bestrijden dat het loslaten en transcenderen van het eigen zelf voor sommigen een essentieel onderdeel kan zijn van een spiritueel ontwikkelingsproces gedurende het ouder worden. Toch blijf ik enkele twijfels houden bij de geschiktheid van dit narratief als inspirerend cultureel verhaal, dat in mijn ogen niet alleen de aantrekkelijkheid van het ouder worden, maar hopelijk ook de positie van ouderen in onze samenleving moet verbeteren.

Als relativeren van zelf en ego het ideaal is, wat voor effect heeft dat dan op de perceptie van het actorschap van oudere mensen, op het respect voor hun waardigheid? Wanneer met het leegraken van de ruimte die voorheen door het ego werd ingenomen het actorperspectief irrelevant wordt, wat mij in zekere zin een logisch gevolg van Frits' betoog lijkt, wat betekent dat dan voor hoe de maatschappij naar ouderen kijkt en met hen omgaat? Met actorschap bedoel ik overigens niet de opgeblazen autonomie-perspectieven die Frits in zijn boek bekritiseert – daarover ben ik net zo kritisch als hij. Mijn vraag is: hoe vermijdt het narratief van wijsheid als zelfverlies en loslaten van ego-gerelateerde belangen de valkuil een 'disengagementtheorie revisited' te worden – de theorie die er in mijn ogen terecht van beschuldigd werd ouderen buiten de samenleving te plaatsen en daarmee een voor hen onvriendelijke status quo in stand te houden waarin zij als actor niet langer erkend worden?

Om deze kanttekening te onderbouwen, ga ik te rade bij twee auteurs uit feministische hoek. De eerste is Kathleen Woodward, die in 2003 een kritisch artikel publiceerde met de omineuze titel 'Against wisdom: the social politics of anger and aging'. De tweede is Ami Harbin, met haar boek 'Disorientation and moral life' uit 2016.

Woodward komt uit een traditie van feministische kritiek op seksisme en maatschappelijke onderdrukking van vrouwen. Deze kritiek breidt zij uit naar een kritiek op ageïsme en uitsluiting van oudere mensen. Volgens Woodward lijkt de 'culturele reflex' om ouder worden te verbinden met wijsheid op het eerste gezicht weliswaar aantrekkelijk, omdat de meeste mensen positieve connotaties met wijsheid hebben en de sociale status van ouderen daarmee verbeterd zou kunnen worden. Maar op het tweede gezicht is dit toch problematisch. Wijsheid, zo beargumenteert zij, heeft immers sterke connotaties met onthechting en acceptatie, en wanneer dit tot ideaal van goed ouder worden wordt verklaard, staat dit een gerechtvaardigde verontwaardiging en woede over ageïsme en marginalisering van ouderen in de weg.

Hoewel het taalspel van wijsheid dat Frits presenteert mij in veel opzichten aanspreekt, vind ik de kritiek van Woodward er toch één om ter harte te nemen. Het ideaal van wijsheid als zelfrelativering mag er immers niet toe leiden dat ouderen er impliciet geacht worden zich zó te onthechten van alles wat voorheen hun zelf en hun identiteit ter harte ging, dat de aantasting ervan, bijvoorbeeld in de vorm van onverschillige, harteloze of zelfs mishandelende bejegening, hen niet meer zou mogen raken. Uiteraard is dat ook niet wat Frits met zijn pleidooi voor wijsheid als zelfontheching bedoelt, maar Woodward wijst ons wel terecht op een gevaar. Ik denk dat, om een geloofwaardig cultureel ideaal te bieden voor de tweede levenshelft, we ouderen moeten blijven zien als unieke individuen met een door levenservaring gerijpt zelf, dat zorg, waardering en respect verdient. De spirituele ontwikkelingsweg van wijsheid kan in mijn ogen dan ook niet zonder een actorperspectief, maar dan wel één dat niet door kwetsbaarheid onderuit gehaald wordt.

Daarvoor vind ik inspiratie in het werk van Harbin. Zij schrijft over ervaringen van 'disorientation', ontregelende ervaringen en hun effecten op ons morele leven met anderen. Zoals ook Frits beeldend beschrijft, gaat ouder worden gepaard met veel van dit soort, vaak blijvende, vormen van ontregeling. Hierdoor schiet het ideaal van maakbaarheid en individuele verantwoordelijkheid dat ten grondslag ligt aan veel dominante opvattingen over succesvol ouder worden schromelijk tekort. Het bijzondere van Harbin is dat zij tracht te laten zien hoe mensen, ook wanneer zij te maken krijgen met ontregelende ervaringen, toch een vorm van moreel actorschap kunnen handhaven. Daarvoor zijn dan wel sociale praktijken nodig die in staat zijn mensen 'in ontregeling' te blijven includeren, door hen in hun potentie te erkennen en voor vol aan te blijven zien. Mij lijkt dat bijvoorbeeld de sociale benadering van dementiezorg hier belangrijke inspiratie uit kan putten.

Een discours van wijsheid kan naar mijn idee best samengaan met dit perspectief op actorschap dat kan bestaan ondanks – of dankzij? – ontregelende ervaringen. Maar dan moet de nadruk wel minder op zelfverlies liggen, en meer op zelfrijping en de groei pijn die daarmee gepaard gaat. Op sommige plekken biedt Frits' betoog daar ook aanknopingspunten voor. Dat zijn momenten dat ik dacht: Frits en ik beogen nog steeds iets soortgelijks, we spreken er alleen in een andere taal over. Ik hoop dat we ondanks je pensionering in gesprek zullen blijven en blijven proberen elkaars taal met kritische nieuwsgierigheid te leren verstaan.